

ЯЗЫКОВЫЕ КОНТАКТЫ И КОНТРАСТЫ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

WOJCIECH SMOCZYŃSKI

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie (Polska)

Litewskie źródła białoruskich wyrazów *atosa* i *atós*

Wyrazy biał. *atosa* i *atós* ‘żelazny pręt lub sznur łączący osie przednich kół z dyszlem’ nie są przekształceniami zapożyczenia litewskiego o formie *atāsėja* ts., jak to dotąd przyjmowano. Wyrazy te zostały zapożyczone z dialektu wschodnio-litewskiego, w którym odnaleziono niedawno formy *atasà* i *atāsas*, co do brzmienia dokładnie odpowiadające białoruskim importom. Różnica między *atāsėja* i *atasà/atāsas* tłumaczy się innowacją po stronie dialektu wschodnio-litewskiego: *atāsėja* uległa metanalizie na *atas-ėja*, a następnie derywacji wstecznej, która wydała dwie oboczne kontynuacje gwarowe: *atas-* + *-a* i *atas-* + *-as*.

Słowa kluczowe: język białoruski, język litewski, metanaliza, derywacja wsteczna, etymologia.

Jednym z nierozstrzygniętych problemów białoruskiej etymologii pozostaje geneza form gwarowych *atosa* lub *atós*. Są to terminy specjalne, odnoszące się do konstrukcji dwudyszlowego wozu i oznaczające ‘żelazny pręt lub sznur łączący osie przednich kół z podwójnym dyszlem (tzw. *holoblą*), tzw. *otosa*’. Referat poszczególnych prób etymologicznych można znaleźć w [ĖSBM 1, 199]. Jeśli pominąć mało przekonujący wywód od zwrotu przyimkowego biał. *ot osi* ‘od osi’, to przeważa dziś pogląd, że chodzi tu o lituanizm, mianowicie o przejście wyrazu lit. *atāsėja* 3 p.a., którego znaczenie jest identyczne z przytoczonym wyżej znaczeniem białoruskim. Por. za Lkž: *Nutrūko vežimo atāsėja* ‘Zerwała się otosa u wozu’; *Atsargiai važiuok — atāsėjos netvirtos* ‘Jeżdź ostrożnie, [bo] otosy nie są mocne’.

Lit. *atāsėja* wymaga analizy *atā-sėj-a*. Jest to formacja z prefiksem *ata-*, pierwiastkiem *sėj-* i sufiksem *-a/ā-*. Pierwiastek ma postać wzdłużonego stopnia pełnego *sėj-V* od *sej-V* jak w praesens *sej-ù* (gw.), inf. *siē-ti* ‘wiązać, przywiązywać’, z praeverbium: *at-siē-ti* ‘odwiązać, odłączyć’.

Ten sam wyraz ukazuje się w dwóch innych jeszcze wariantach apofonicznych pierwiastka. Por. za Lkž: 1° na stopniu zanikowym *sij-* ⇐ *sej-*:

atã-sij-a lub *ãt-sij-a*, np. *Kaip šoko arklys, ir numušė atãsijas* 'Koń jak sko-
czył, to zerwał *atasijos*'. *Seniau ãtsijos būdavo virvinės, iš karklo ar beržo*
susuktos, o dabar geležinės 'Dawniej *atsijos* robiono ze sznura, skrećano z
łozy lub brzozy, a teraz są żelazne'. 2° na stopniu apofonicznym *o*, tj. *saj-* ←
sej-: *atã-saj-a* 1 p.a. lub *ãt-saj-a* 1 p.a., np. *Nutrũko ienu atãsajos* 'Oderwały
się *atasajos* od hołobli'; *at-saj-à* 3 p.a., np. *Geležinės ãtsajos stipresnės už*
medines ir virvines 'Żelazne *atsajos* są mocniejsze niż drewniane albo ze
sznura'. Wariant fleksyjny *at-saj-ẽ* 3 p.a., np. *Merga ištižusi kaip ratai be*
atsajẽs 'Dziewczyna niemrawa jak wóz bez *atsajẽ*'.

Z uwagi na to, że w źródłach białoruskich nie ma śladu po transpozycji
řotoseja, *řotosoja* lub *řotsoja*, zwolennicy lituanizmu stanęli przed trudno-
ścią w uzgodnieniu form błr. *atõsa* i *atõs* z mniemanym oryginałem litew-
skim *atãseja*, trudnością zdawałoby się nie do przewyciężenia. Wypada
przypomnieć, że z tego powodu Vincas Urbutis, najpoważniejszy w naszych
czasach badacz powiązań leksykalnych litewsko-białoruskich, stwierdził
w 1969 r., że błr. *atõsa* nie należy do niewątpliwych lituanizmów: "*atõsa*
<...> nepriklauso prie neabejotinų lituanizmų" [Urbutis 1969, 48]. Dzisiaj,
po upływie prawie 50 lat, rysuje się już rozwiązanie tej kłopotliwej kwe-
stii. Umożliwiają to dane dostarczone przez wydane niedawno słowniki do
dwóch peryferyjnych gwar wschodnio-litewskich, mianowicie ze Zdzięcioła
(ZtŽ) i z Łazdun (LzŽ). Otóż pierwszy z tych słowników zaświadcza użycie
litewskiej formy gwarowej *atasà* f. 2 p.a., por. *Iš kar̃klo atãsos bit* ZtŽ 65
'Otosy były [robione] z łoziny'. Nie ma wątpliwości, że to właśnie *atasà* zo-
stała odzwierciedlona w brzmieniu błr. *atõsa*. Drugi ze słowników poświad-
cza użycie obocznej formy litewskiej rodzaju męskiego: *atãsas* 2 p.a., por.:
Uždėdž' atãsu, bo nugarũs rãtas LzŽ 25 'Załóż otosę, bo wóz spadnie' (jest
to wariant do formy *atãsija*, ukazującej się w LzŽ). To *atãsas* przybrało po
zapożyczeniu brzmienie błr. *atõs*.

Wynika z tego, że to nie lit. *atãseja*, jak dotąd przyjmowano, lecz litewskie
formy gwarowe *atasà* i *atãsas* leżą u podstawy białoruskich lituanizmów. Je-
śli tak, to trzeba jeszcze powiedzieć, na czym polega różnica dzieląca wsch.-
lit. *atasà* i *atãsas* od *atãseja* innych gwar, jak też od literackiego *atsajà*.
Formy wsch.-lit. wyróżnia to, że są one słowotwórczymi innowacjami. Te
innowacje stoją w związku z dwoma procesami, które są charakterystyczne
dla derywacji litewskiej. Pierwszy z nich to metanaliza (dezintegracja) prze-
kształcająca wyraz złożony na wyraz prosty sufigowany, por. 1° *atãseja* ⇒
atas-ėja, 2° *atãsija* ⇒ *atas-ija*, 3° *atsaja* ⇒ *ats-aja*. Drugi z tych procesów
to derywacja wsteczna, która usuwa (neo)sufiksy *-ėja* lub *-ija* (*-aja*) na rzecz
formantu fleksyjnego *-ã-* lub *-a-*. W następstwie tego powstają pochodniki
atas- + *-a* i *atas-* + *-as* (potencjalnie też **ats-as* lub **ats-a*). Interpretację

wymienionych derywatów wstecznych można podeprzeć następującymi paralelami: 1. *užúovėja* ‘miejsce osłonięte od wiatru’ ⇒ *užúov-é* ts., 2. *skōmija* ‘blat stołu’ ⇒ *skōm-as* ‘stół’, 3. *treinija* ‘rozwora w wozie’ ⇒ *trein-ŷs* ts.

Dalsze paralele dla *atasà* i *atāsas* stanowią rzeczowniki postwerbalne. Tworzą one dwie grupy. Pierwsza grupa to postverbalia pochodzące od czasowników *prymarnych* złożonych z praeverbiami, por. np. *iñd-as* ‘naczynie’ ⇐ *ind-* ⇐ *indėti* ‘włożyć do środka’ (budowa: *in-dė-ti*), *āpst-as* ‘dostatek, obfitość’ ⇐ *apst-* ⇐ *apstōti* ‘otoczyć ze wszystkich stron’ (*ap-stō-ti*). W tej grupie reanaliza złożenia korzysta z wzoru strukturalnego czasowników na *-ėti* i *-oti*. Druga grupa to postverbalia pochodzące od czasowników sekundarnych, por. np. *samđ-as* ‘najem, pacht’ ⇐ *samđ-* ⇐ *samđyti* ‘najmować’ (budowa: *sam-dy-ti*), *klōstas* ‘żerdź do wykładania mostu’ ⇐ *klost-* ⇐ *klōstyti* ‘wyściełać’ (*klō-sty-ti*). Tutaj wzorem dla metanalizy były czasowniki na *-yti*.

SKRÓTY I LITERATURA

Ėsbm = *Ėtymalahičny sloŭnik belaruskaj movy*. Red. V.U. Martynaŭ (t. 1–8), H.A. Cyxun (od t. 9). Minsk, 1978–.

Lkž = *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX. Vilnius, 1941–2002.

LzŽ = Petrauskas J., Vidugiris A., 1985: *Lazūnų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas. p.a. = paradygmat akcentowy

ZtŽ = Vidugiris A., 1998: *Zietelos šnektos žodynas*. Vilnius.

Urbutis V., 1969: Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai, *Baltistica* V (1), 43–68.

WOJCIECH SMOCZYŃSKI

Lithuanian Sources of the Belarusian Expressions of *atōsa* and *atós*

The Belarusian words *atōsa* and *atós* (‘iron rod or rope connecting the axle of the front wheels with the shaft’) are not due to the reshaping of the Lithuanian loanword *atāsėja* id., as has been hitherto assumed. These words were borrowed from the East Lithuanian dialect, where the forms *atasà* and *atāsas* have been recently uncovered and the phonetic correspondence to the Belarusian imports of whose is exact. The difference between *atāsėja* and *atasà/atāsas* is due to an East Lithuanian innovation: *atāsėja* was metanalyzed as *atas-ėja* and was then subject to backformation, which produced two variant dialectal reflexes: *atas-* + *-a* and *atas-* + *-as*.

Keywords: Belarusian, Lithuanian, metanalysis, backformation.

WOJCIECH SMOCZYŃSKI

Baltarusių kalbos žodžių *atōsa* ir *atōs* lietuviška kilmė

Baltarusių kalbos lekšemos *atōsa* ir *atōs* ‘geležinis strypas ar virvė, jungianti priekinių ratų ašis su grąžulu’, nėra skolinio iš lietuvių kalbos *atāsėja* (tas pats) transformacija, kaip buvo manoma iki šiol. Šios lekšemos yra skoliniai iš rytinių lietuvių kalbos patarnių, kuriose neseniai buvo aptiktos formos *atasà* ir *atāsas*, o tai fonetiškai visiškai atitinka baltarusių kalbos skolinius. Skirtumas tarp *atāsėja* ir *atasà/atāsas* aiškinamas rytinių lietuvių kalbos patarnių inovacija: leksemoje *atāsėja* įvyko morfeminė perskaida ir ji virto į *atas-ėja*, o vėliau buvo paveikta retrogradinės darybos, kuri lėmė du šalutinius tarminius baigmenis: *atas-* + *-a* ir *atas-* + *-as*.

Reikšminiai žodžiai: baltarusių kalba, lietuvių kalba, metanalizė, retrogradinė daryba, etimologija.

Nadeszlo do redakcji: 27 maja 2017 r.

Przyjęto do druku: 21 lipca 2017 r.

Wojciech Smoczyński, em. profesor zwyczaj. Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Wojciech Smoczyński, emeritus professor at the Jagellonian University of Cracow.

Wojciech Smoczyński, Krokuvos Jogailaičių universiteto profesorius emeritas.

E-mail: wsmoczy@gmail.com